

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2012

TIMARAKA: 80

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 11 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:
XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso (30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima (10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi (40)
2. Hlaya switsundzuxa HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Nombora nhlamulo yin'wana na yin'wana ku fana na leswi xivutiso xi nomborisiweke swona.
6. U tsundzuxiwa ku tirhisa nkarhi hi mukhuva lowu:
XIYENGE XA A: 40 wa timinete
XIYENGE XA B: 30 wa timinete
XIYENGE XA C: 50 wa timinete
7. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
8. Tsala hi vurhon'wana (swi hlayeka no vonaka).
9. Landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA A: PROSI

1. Misava hinkwayo yi le khombyeni ra nthyakiso wa mbangu. Hi yona nghozi leyi matiko ya Afrika, Exiya na Yuropa ya nga langutana na yona. Vanhu lava khumbhekaka no twa ku vava hi lava va hanyaka evuswetini. Va boheka ku nwa mati lawa ya thyakisiweke hi tikhemikhali, van'wana va vona va boheka ku phasa tihlampfi leti humaka emilambyeni leyi mati ya tidireni ta thyaka ya khulukelaka kona. Hambileswi nhlango wa *COP 17 COP MOP 7* wu nga nhlango wa timhaka ta mbangu a wu hlanganile eDurban ku kanela swiphiso na ku ponisa misava ehenhla ka ku cinca ka maxelo na ku kuma xitshunxo xa xiphiso lexi. Ku fikela sweswi a ku se va na xitshunxo ehenhla ka mhaka leyi, hikuva vaakatiko vo tala va ha nwa mati emilambyeni leyi khulukaka mati ya thyaka hikwalaho ka ku pfumaleka ka mati yo tenga lawa ya humaka etipompini. Milambu va yi tirhisa ku kuma mati yo nwa kasi hi tlhelo yi tirhisiwa hi swiharhi na swifuwo ku timula torha.. Vavasati va hlantswa swiambalo kasi vafana na vanhwanyana va khida eka emilambyeni leyi yi thyakisiwaka hi tikhemikhali
2. Ku na tindhawu emakaya na le madorobeni laha ka ha tshiveriwaka tihunyi na malahla leswi vangaka musu lowu thyakisaka mbangu wu tlhela wu vanga na ku cinca ka maxelo. Mimovha, swithuthuthu na swin'wana swifambo swi thyakisa mbangu hi musu wa thyaka lowu swi wu humesaka. Swikepe swi halata tiyili leti thyakisaka mati ya le lwandle na ku dlaya tihlampfi na swin'wana swiharhi swa le matini. Hinkwaswo leswi swi vanga ku cinca ka maxelo. Tin'wana timhaka leti kanerikeke eka nhlangeletano ya *COP 17* i to hlayisa gezi na mati. Gezi ri huma emalahleni. EAfrika-Dzonga ku tirhisiwa tithani ta kwalomu ka 14 wa mamiliyoni ku endla gezi leri tirhisiwaka hi vaakatiko hinkwavo lava va tirhisaka vukorhokeri lebyi. Ku va vanhu va cukumetela maphepha, na swilo leswi va nga ha swi tirhiseki swi thyakisa mbangu. Vo tala va vona va cukumeta hi ku pfumala vutivi bya leswaku swilo swo fana na maphepha, tipulasitiki na mabodhlela swi nga tlhela swi tirhisiwa xik, tipulasitiki ti nga n'okisiwa ti tlhela ti endla switirhisiwa swin'wana swa tipulasitiki, kasi mabodhlela na maphepha na swona swa tirhiseka endzhaku ka loko swi hundze eka goza ro karhi ro swi pfuxa nakambe, leswi swi vuriwa *recycling*.
3. Loko vanhu va misava hinkwayo vo hloma matlhari yo lwa na nthyakiso wa mbangu hi ku yisa emahlweni minkanerisano ya *COP 17*, a swi ta antswisa rihanyu, hikuva nthyakiso wu vanga mavabyi yo fana na Kholera na man'wana lawa ya nga tivekiki leswaku ya ta ya huma kwihi. Vatswatsi va Afrika-Dzonga va fanele ku va xikombiso lexinene eka vana va vona hi ku ka va nga cukumeti thyaka kun'wana na kun'wana. Vanhu a va susi miehleketo ya leswaku ku cukumeta thyaka kun'wana na kun'wana swi vangela vanhu mintirho. Misava yi nga hefemula moya wo tenga na ku hunguta mavabyi. Munhu loyi a hloniphaka mbangu wa yena u komba ku va a tihlonipha na ku tirhandza, tlhandlakambirhi swi komba ku va a tiva swilo swa nkoka evuton'wini na ku va a hlonipha van'wana.

4. Hoyohoyo eka miehleketo leyi koteke ku vona leswaku misava ya mbombomela naswona vana va hina va nga tsandzeka ku vona ku saseka ka ntumbuluko. Hi nga hetelela hi fana na matiko ya Hiroshima na Nagasaki laha misava yi nga onhaka hikwalaho ka ku pfumaleka ka kurhula. Vanhu va Japan va tsandzeke ku vona matimba ya Mumbi hikwalaho ka nsele wa munhu. Emalembeni yo tala va tsandzeke ku byala swimilani swa muxaka wihi na wihi hikwalaho ka ku va misava ya kona yi onhakile hi tikhemikhali. A hi hlayiseni na ku tinyungubyisa hi mbangu wa hina.

[Vutitumbuluxeri]

- 1.1 Xana hi vahi vanhu lava nga ekhombyeni swinene hikwalaho ka nthyakiso wa mbangu? (1)
- 1.2 Vula swilo swimbirhi leswi kaneriweke eka nhlengeletano ya COP 17. (2)
- 1.3 Hi yihi ngozi leyi misava hinkwayo yi nga langutana na yona? (2)
- 1.4 Tsavula xilo xin'we eka xitshuriwa lexi thyakisaka mbangu. (1)
- 1.5 Nyika tinhlamuselo ta marito lama landzelaka:
- A Vatswatsi
- B Hoyohoyo
- C Ku hloma matlhari (6)
- 1.6 Hikokwalaho ka yini vanhu va fanele ku rhisayikila (*recycle*)? (2)
- 1.7 Ku ya hi xitshuriwa lexi xana munhu loyi a tihloniphaka i munhu wa njhani? (2)
- 1.8 Nyika mavonelo ya wena ehenhla ka vanhu lava thyakisaka mbangu. (2)
- 1.9 Nyika xitshuriwa lexi nhlokomhaka leyi faneleke? (2)

[20]

XITSHURIWA XA B: KHATHUNI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 1.10 Xana hi le kwihi laha vanhu lava va nga kona? (2)
- 1.11 Ndhawu leyi yi tirhisiwa ku endla leswi landzelaka:
- A Ku wisa.
B Ku kuma vutivi.
C Ku yima va burisana. (1)
- 1.12 Maxelo ya siku leri vanhu lava a va ri endhawini leyi a ya ri njhani? Seketela ya wena. (3)
- 1.13 Xana ku 'oka ndzilo wa vutivi' swi vula yini? (2)
- 1.14 Xana nhwana loyi leswi a swi kumeke eka tsalwa swi ta n'wi pfuna hi yini? (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Vugevenga byi tinyikile matimba endhawini ya ka n'wina. U komberiwile ku vulavula na vaaki va muganga wa ka n'wina hi tindlela leti swigevenga swi ti tirhisaka ku tekela vanhu swa vona.

Hlaya xitshuriwa xa C laha hansi kutani u longoloxa tipoyinti ta NKOMBO eka mbulavulo wa wena.

SWILETELO

1. Longoloxa NKOMBO wa tipoyinti hi marito LAMA NGA HUNDZIKI 70.
2. Nombora swivulwa swa wena ku suka eka 1–7.
3. Tsala poyinti YIN'WE eka xivulwa xin'wana na xin'wana.
4. Tirhisa marito ya WENA N'WINYI.
5. Kombisa ntsengo wa marito lama u ma tirhiseke ma ri endzeni ka swiangi emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**TINDLELA LETI SWIGEVENGA SWI TI TIRHISAKA**

Vavasati va wela emavokweni ya swigevenga hi ku olova hileswi va talaka ku twela ngopfu vusiwana loko va vona munhu a ri ekhombyeni. Xigevenga xa swi kota ku tifambisa hi tinhonga xi ri karhi xi tlakula bege yo tika xi yi rhangisa emahlweni leswaku xi ta tweriwa vusiwana. Loko un'wana wa vavasati o tshuka a xi rhwalerile bege a xi yisela yona emovheni u fika a tekeriwa mali, hikuva movha wa kona wu pakiwa endhawini leyi nga tumbela.

Swin`wana swigevenga swi tirhisa xitekamarito lexi rilaka ku fana na ricece xi vekiwa endhawini yo karhi ngopfungopfu laha ku nga hava mphensaphensa emadorobeni. Loko swi vona wansati a ta, xitekamarito xa rilisiwa hi xikongomelo xo n'wi koka rinoko. Loko a tshuka a yile a ya vona ricece leri ri rilaka u ta siviwa a tekeriwa leswi a nga na swona hinkwaswo. Minkarhi yin`wana xitekamarito xi vekiwa ekhumbini ra yindlu, kutani loko un'wana wa swirho swa ndyangu a huma a ya vona lexi rilaka u kombeteriwa hi xibamu a tlhelerisiwa endlwini, kutani a sindzisiwa ku humesa hinkwaswo swa nkoka.

Lomu tirhobotweni swigevenga swi endla wonge swi xavisa swo karhi, kutani loko muchayeri a lava ku xava swa n'wi phutuma swi teka movha kumbe tinhundzu. Etindhawini leti ku pakiwaka mimovha swa swi kota ku penda xivoni xa hala ku tshamaka muchayeri leswaku a ta ka a nga koti ku vona swa le ndzhaku, kutani loko a pfula fasitere swi namba swi n'wi phutuma a tekeriwa swa yena.

[Vutitumbuluxeri]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3****XITSHURIWA XA D: XINAVETISO**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

HAMBA NIKE MASASEKANI, TEKI YA VAVANUNA NA KU VEVUKA WA VEVUKA. Laha u hundzaka kona va sala va vutisana hi wena.

U kumeka emavhengeleni hinkwawo lawa ya xavisaka swiambalo swa mintlangu. A yi kona teki yin'wana yo fana na wena. **NIKE** hi yona yona!

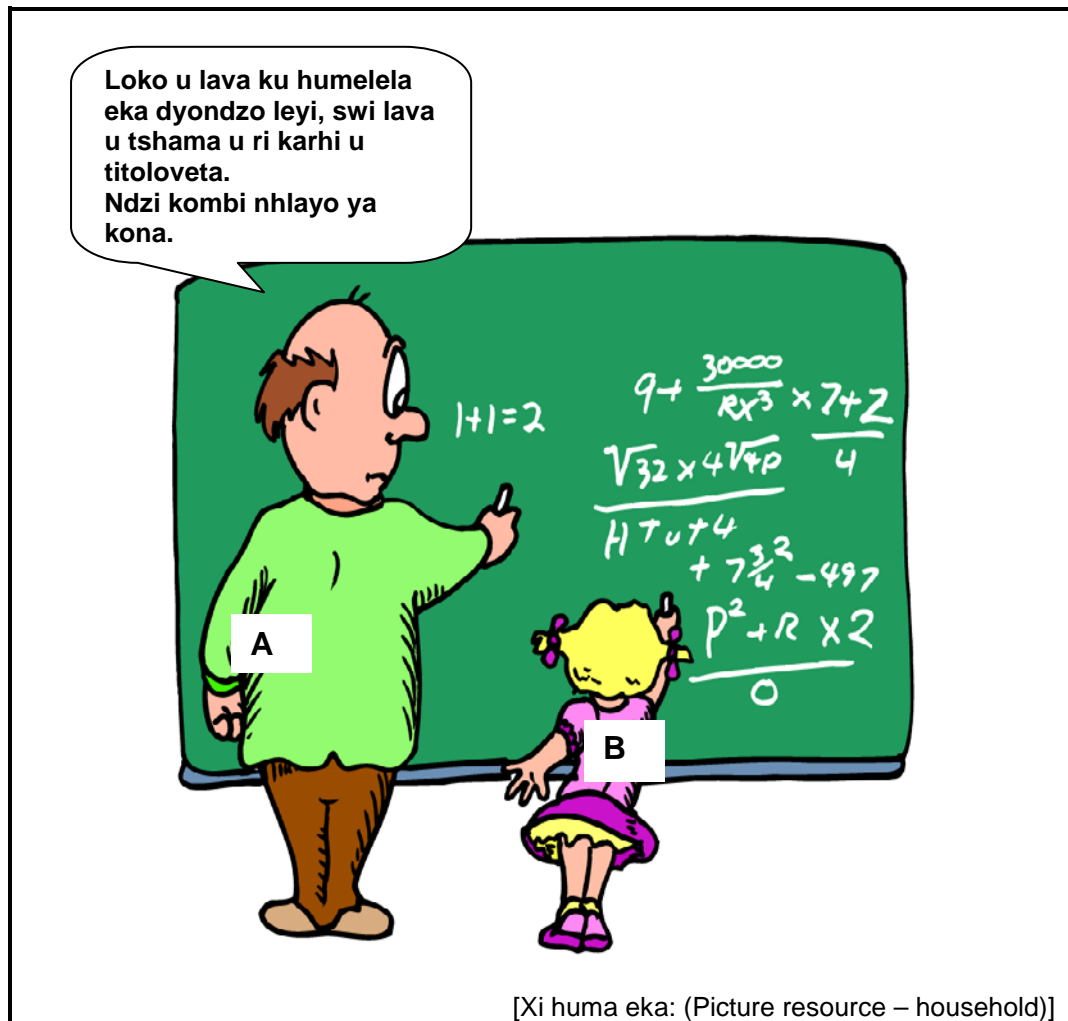
[Xi huma eka:(Picture resource – household)]

- 3.1 Xana xinavetiso lexi xi kongomisiwile eka vamani? Seketela nhlamulo ya wena? (2)
- 3.2 Xana hi wihi mboyamelotlhelorin'we eka xinavetiso lexi? (2)
- 3.3 Hikwalaho ka yini rito NIKE ri tsariwile hi fonto leyikulu? (2)
- 3.4 Marito ya 'masasekani' na wa 'vevuka' eka xinavetiso ya komba leswaku teki ya NIKE: (2)
- A Ya karharisa
- B Ya tika
- C Yi fambisana kahle
- 3.5 Xana xivulwa lexi landzelaka a wu ta xi tirhisa loko swi te yini? (2)
- 'NIKE hi yona yona?'

[10]

XIVUTISO XA 4**XITSHURIWA XA E: KHATHUNI**

Xiya xifaniso xa khathuni lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi eka xona.

- 4.1 Xana vanhu lava nga eka xifaniso lexi nga laha henhla va le ka dyondzo yihi? (2)
- 4.2 Nyika vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vanhu lavambirhi. (2)
- 4.3 Xin'we xa switirhisiwa leswi nyikiweke laha hansi a xi tirhisiwi eka dyondzo leyi: (1)
- A. Rhula
- B. Mbita
- C. Xitsalo
- 4.4 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka tlhelo ra nandzulo: (2)
- Ndzi kombi nhlayo ya kona.

4.5 Rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka i rihlanganisi. Ri tirhise ku hetisa xivulwa lexi landzelaka:

Loko u lava ku humelela eka dyondzo leyi swi lava u tikarhata.
Swi lava u tikarhata ...

(2)

4.6 Nyika vunyingi bya rito leri tikisiweke laha hansi.

Loko u lava ku humelela eka **dyondzo** leyi swi lava u tshama u ri karhi u titoloveta.

(1)

[10]

XIVUTISO XA 5

XITSHURIWA XA F: PROSI

5.1 Hlaya xitshuriwa lexi laha hansi kutani u hlamula swivutiso ehansi ka xona.

Mfumo wa xidemokirasi wu endlile ku hambana **lokukulu** exikarhi ka vaakatiko va Afrika-Dzonga. Lava va nga fuma va fuma na min'wala, kasi swisiwana swi va swisiwana swo hlomula mbilu. Lava va nga varhangeri a va tsakeli leswaku va rhangela hi van'wana, va lava ku **tshama** vona ntsena eswitulwini. Leyi i mhaka leyi vavisaka eka lava va nga **swisiwana**. Hi yona mhaka leyi endlaka leswaku vanhu va nghena eswitulwini leswaku na vona va ta **fuma**. Vakhanselara va tiwadi va hlawula hi vaaki va wadi yaleyo. Xikongomelo ku ri ku kuma vukorhokeri lebyi hetisekeke. Varhangeri lava va nga ehenhla ka mukhanselara va nga endla leswaku wadi hinkwayo yi xaniseka. Xikongomelo ku ri ku ringeta ku komba vaakatiko leswaku a nga swi koti ku rhangela. Mukhanselara loyi a rhandziwaka, ya yena wadi yi kuma vukorhokeri hinkwabyo leswaku a ta tlhela a hlawuriwa endzhaku ka ntlhanu wa malembe. Xikongomelo ku ri leswaku va ta nyikana mintirho hi xixaka.

[Vutitumbuluxer]

5.1.1 Boxa ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:

Loyi a **rhandziwaka**, wadi ya yena yi kuma vukorhokeri hinkwabyo leswaku a ta tlhela a hlawuriwa endzhaku ka ntlhanu wa malembe.

(2)

5.1.2 Nyika tinhlamuselo ta swivulavulelo leswi landzelaka:

- (a) Ku hlomula mbilu.
- (b) Ku fuma na minwala.

(4)

5.1.3 Tsala xivulwa hi rito leri tikisiweke laha hansi, kambe ri humesa nhlamuselo yo hambana na leyi nyikiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Varhangeri vo tala va lava leswaku ku **tshama** vona ntsena eswitulwini swa le henhla.

(2)

- 5.1.4 Tsala vun'we bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka. Lava nga fuma va fuma na min`wala kasi **swisiwana** swi va swisiwana leswi hlomulaka mbilu. (2)
- 5.1.5 Tsala xivulwa lexi landzelaka u kombisa mavizweni wa rito leri tikisiweke.
Eka **varhangeri** lava va nga ehenhla ka yena mukhanselara va nga endla leswaku wadi hinkwayo yi xaniseka. (2)
- 5.1.6 Rito rhangela eka xitshuriwa ri le ka rhavi ra xikongomelo.
Tsala xivulwa xo twala hi rito **tirhandza** leri nga eka rhavi ra xitlhelelo. (2)

XITSHURIWA XA G: XIFANISO

- 5.2 Xiya xifaniso lexi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 5.2.1 Yisa rito leri tikisiweke eka vundhawu.
Ndza swi lava ku ya emahlweni no hlaya kambe **nhloko** ya mina ya pandza namuntlha. (1)

5.2.2 Nyika ritonkomiso ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:

Manana, ndza swi lava ku ya emahlweni no hlaya kambe nhloko ya mina ya pandza namuntlha. (2)

5.2.3 Hlawula rito rin'we leri ri nga fambelaniki na laman'wana.

- A Enhlokweni
  - B Xibukwana
  - C Emilengeni
- (1)

5.2.4 Boxa **ntirho** wa xiaki lexi tikisiweke.

N'wananga tolo u ndzi hlayerile, ndzi kombela u ndzi hlayela nakambe. (2)
[20]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40
NTSENGO WA TIMARAKA: 80